भारतीय राजकारणावरील जाती व धर्माछा प्रभाव

*प्रा. डॉ. विलास आघाव

स्वातंत्र्या-ंतरया राजजारजात जातीचा प्रभाव वाढत जेला. लोजांच्या भाव-ाा लजात घेऊ-ा भारतातील राजजीय पज जातीचा उपयोज ि-विडणुजांची रजा-िती जरण्यासाठी जरु लाजले. याला जोजताही राजजीय पज अपवाद -ााही. ि-विडणुजांचे तिजीटे जेंव्हा दिली जातात, तेंव्हा जोजत्या मतदार संघात जोजत्या जातीचेप्रमाज जिती आहे याचा प्रामुज्या-े विचार होतो हे प्रमाज भाषावार प्रांतरच-े-ंतर अधिजच वाढले. वेजवेजळ्या जातींच्या संघट-ाा वाढल्या आजि त्यांचा उपयोज ि-विडणुजा जिंजज्यासाठी होऊ लाजला. जाती जातीमध्ये शत्रुत्व, ज्रामीज भाजात अधिज आढळते. या शत्रुत्वात आता राजजीय स्पर्धेची भर पडली. याचा अर्दा जातीचे राजजीयीजरज आजि राजजारजाचे जातीयीजरज या प्रक्रिया समांतर पध्दती-े वाढल्या. ि-विडणुजा जिंजल्या-ंतर मंत्रीमंडळ स्दााप-ा जरतां-ाा जुजवत्ता, जार्यजमता याऐवजी वेजवेजळ्या जाती जटां-ाा मंत्रिमंडळात प्रति-िधीत्व मिळू लाजले. स्वातंत्र्या-ंतर जातीव्यवस्दोचा प्रभाव जमी होत जाईल ही अपेजा होती. परंतु राजजारजात जातींचा प्रभाव वाढल्याचेच दिसू-ा येते. शहरी व ज्रामीज भाजातील शैजजिज प्रमाजावर आधारीत व आधुि-ज वैज्ञाि-ज तांत्रिज प्रजतीमुळे जातीयतेत बरीच लवचिजता अदावा शिदिलता आली आहे. रोटीबेटी व्यवहारात फरज पडतां-ााही दिसतो. परंतु त्याच सोबत सत्ता संपत्तीच्या स्वार्दी प्रवृत्तीमुळे जातीय राजजारजाला जतपाजी घालू-ा धूर्त -ेते ही दरी जायम ठेवज्यात यशस्वी होतां-ाा दिसतात. हे दुर्दैव्य आहे. एज जात दुसऱ्या जातीचा झालेला विजास बघू-ा तिच्याबद्दल व्देष बाळजते. त्यातू-ा स्पर्धा सुरु होते. सत्ते शिवाय सवलती मिळत -ााहीत हे लजात आल्यामुळे जातीय राजजारज दिवसेंदिवस वाढत आहे. जातीय संदर्भात जधी आंतरजातीय तर जधी जात्यांतर्जत स्पर्धेत राजजारज जेळले जाते.

स्वतंत्र भारतात लोजशाही व्यवस्दाा व प्रौढ मतदा-ा पध्दतीमुळे जातीव्यवस्दोचा वृज अधिज जोरजसपजे वाढत जेला. सत्तेवर येज्यासाठी मतदा-ा आपल्याला अ-ाुजुल व्हावे या प्रयत्-ाांची सुरुवातच जातीय आधारावर होत असते. प्रतिष्ठे-े ज-िष्ठ परंतु संज्ये-े अधिज असलेल्या जातीच्या आधारावर मतदारां-ाा वळवू-ा सत्ता पदरात पाडज्यासारजा जोजताही सोपा मार्ज -ााही. जात हीच उमेदवारांची पात्रता ठरते. जातीच्या जांद्यावर बसू-ा राज्य विधीमंडळ अदावा संसदेचे सदस्यत्व प्राप्त जरता येते. तसेच याच ि-जषावर मंत्रिमंडळात स्दाा-ा मिळज्याची सोय होत असते. भारतातील विविध प्रदेशातू-ा जातीचे राजजारजावर वर्चस्व ि-र्माज झालेले आहे. त्यात दजिज उत्तर भाजातील बहुतांश सर्वच राज्यांचा जमी अधिज प्रमाजात समावेश होतो. आंध्रप्रदेशात रेड्डी आजि जामा यामध्ये सत्ता स्पर्धा आहे. जोजत्याही प्रदेशापेजा येदील जातीय व्यवस्दाा ही जेत्रीय राजजारजांशी अधिज जवळू-ा जोडली जेली आहे. विशिष्ट जातीचे लोज एजा विशिष्ट भाजात राहात असल्यामुळे तेदो जातीवाचज प्रादेशिज प्रश्-ा राज्याला विचारात घेजे भाज असते. स्वतंत्र तेलंजजाची माजजी याच आधारावर पुढे आलेली आहे. प्रत्येज प्रांतात एज प्रबळ जात राजजारजावर प्रभाव टाजू लाजली. महाराष्ट्रात मराठा, आंध्रात रेड्डी, ज-ार्टजात लिंजायत, हरिया-ाात जाट, बिहारमध्ये यादव, राजस्दाा-ात राजपूत या प्रबळ जाती सत्ताधारी जाती ब-ल्या. परिजामस्वरुप प्रबल जातीं-ाा विरोध जरज्यासाठी इतर जाती पुढे येऊ लाजल्या आजि राजजारजातील संघर्ष राजजीय पजांचा जिंवा विचारसरजींचा -ा राहता तो जातींचा ब-ला. जाती व्यवस्दाा प्रामुज्या-े हिंदू समाजात अधिज प्रमाजात आढळते हे जरे असले तरी आता तिचा विस्तार मुस्लिम आजि ख्रिश्च-ा समाजातही झालेला आढळतो. मात्र मुस्लिम आजि ख्रिश्च-ा यांच्यातील जातीव्यवस्दोला प्रमुज आधार व्यवसाय पध्दतीचा आहे. हिंदू समाजात मात्र जाती व्यवस्दोचा आधार वर्जव्यवस्दाा असल्याचे मत जाजजार व्यक्त जरतात.

बिहारमध्ये राजपूत, ब्राम्हज, जायस्दा व आदिवासी यांची सत्तास्पर्धा, असू-ा या जाती विशिष्ट पजाला पाठींबा देत असतात जिंवा स्वतंत्र पज स्दााप-ा जरु-ा आपला राजजीय हेतू साध्य जरज्याचा प्रयत्-ा जरतात. राजपूत ज-ाता पजांशी जायस्दा हे ब्राम्हजविरोधी भूमिजा घेऊ-ा जायदेमंडळ व मंत्रीमंडळात वर्जी लावज्यात मश्जुल असतात तर आदिवासीं-ाी आपला झारजंड पज स्दाापू-ा स्वतंत्र झारजंडाची माजजी पदरात पाडू-ा घेतली. जेरळ प्रांतात -ायर आजि इझ्हावा या दो-ा प्रबळ जाती आहेत. साम्यवादी पजा-े या राजजारजांचा फायदा घेऊ-ा सत्ता प्राप्त जेली होती. ज-ार्टजात लिंजायत व वोक्जलिंजा या दो-ा प्रमुज जातीमध्ये सर्व सत्ता स्तरांवर स्पर्धा आढळू-ा येते. तामीळ-ााडूत जौडर, पदयाची व मुदलिधार यात प्रमुज स्पर्धा असते. उत्तरेत राजपूत, जाट, जुजर व अहिर या प्रमुज जाती राजजारजावर आपली पजड घट्ट जरज्याच्या प्रयत्-ाात असतात. राजस्दाा-ामध्ये राजपूत व जाट तर हरिया-ाात जाट व अहिर अशी राजजीय स्पर्धा असते. महाराष्ट्रात मराठा जातीचे राजजारजावर जूपच प्राबल्य आहे. डॉ.प्रजाशचंद्र यांच्या विश्लेषजा-ाुसार महाराष्ट्रात ती-ा प्रमुज जाती राजजारजात प्रभाव टाजतात मराठा, ब्राम्हज आजि बौध्द राजजारजावर प्रभाव आहे. ब्राम्हज संज्ये-े जमी परंतु पाश्चात्य शिजजामुळे चांजल्या स्दितीत आहेत. मराठा हे जोल्हापूर, सातारा भाजात साध-ातेमुळे जमी टक्जेवारीत असू-ा वर्चस्व जाजवतात. एजूज राजजारजात मराठा वर्चस्व असू-ा बौध्द हे संज्ये-े अधिज असू-ा देजील त्यां-ाा फारसा प्रभाव टाजता आलेला -ााही. जॉंज्रेस-े त्यांच्या सहजार्या-े महाराष्ट्राचे राजजारज आपल्या घट्ट पजडीत जजडू-ा ठेवले, परंतु म-ासेच्या भूमिजे-े आजि बहुज-ा समाज पार्टीमुळे इद्यू-ा पुढे राजजारजांचे चित्र बदलज्याची शक्यता -ााजारता येत -ााही. सर्वच राज्यांमध्ये ि-विडणुजा, -ोजऱ्या आजि मंत्रीपदेही जातीच्या ि-जषांवर दिली जातात. पंचायत राज्यातील पंचायतीवर आपले ि-यंत्रज ठेवज्याजरिता जाती प्रयत्-ाशील असतात. लहा-ा मतदा-ा संघामुळे जातीचा ि-विडणुजीत प्रभाव टाजता येतो. त्यामुळे जाती मजबूती वाढत जाते. प्रौढ मतदा-ाामुळे प्रत्येज जातीच्या प्रौढाला प्रत्येजी एज मत देता येते. आपज आपल्या जातीच्या उमेदवारांस मतदा-ा -ा जेल्यास, दुसऱ्या जातीचा उमेदवार आपल्यावर सत्ता जाजवील या भितीमुळे जातिवाचज प्रचार व मतदा-ा जेले जाते. श्री-िवास यांच्या मते मोठी जात राजजारजावर दबावजट म्हजू-ा जाम जरु शजते. राज्य व जेंद्रीय वरिष्ठ सभाजृहातील सभासदांच्या अप्रत्यज

* प्रपाठक व विभाग प्रमुख राज्यशास्त्र (पदवी, पदव्युत्तर) आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली

ि-वडजूजीमुळे जाती व्यवस्दोस हातपाय पसरज्यास वाव मिळतो. स्दाा-िज स्वराज्य संस्दोतू-ा राज्यांच्या विधा-ा परिषदेवर सभासद ि-वडले जातात. त्याची पाळेमुळे जाव पातळीवर जातीपर्यंत पोहोचलेली असतात. स्दाा-िज पातळीवरील प्रभावाचा परिजाम राष्ट्रीय पातळीवरील राजजारजात उमटत असतो. मंत्री आजि जाव -ेता यांच्यात जातीय आधारावर पक्के संबंध ि-र्माज होतात. ते एजमेजां-ाा राजजारजाजरीता सहजार्य जरीत असतात.

जातीय आधारावर सहजारी बँजा, साजर जारजा-े, इतर सरजारी योज-ाा हाती घेऊ-ा आर्दिज व राजजीय पज्ड घट्ट जेली जाते. -ाव -ावी जेत्रे शोधू-ा वर्चस्व ठेवज्याचा सातत्या-े प्रयत्-ा जेला जातो. शासजीय विजास योज-ाांचे फायदे आपल्या जातीपुरते मर्यादीत ठेवले जातात. शिजज संस्दााचा वापर राजजारजांसाठी जेला जातो. पज जातीय आधारावर ि-र्माज होतां-ाा दिसतात. ि-वडजुजीत उमेदवारांची ि-वड प्रचार आजि मतदा-ाासाठी प्रत्येज पज प्रत्यज जिंवा अप्रत्यज जातीचा उपयोज जरु-ा घेतो. मतदारसंघातील जातीचे बलाबल आजि उमेदवार यांची सांजड घातली जाते. जाती जमातीच्या माजास स्दितीमुळे दिलेल्या सवलती जायम राहाव्यात यासाठी जातीचा प्रयत्-ा असतो. तर आपलाही समावेश माजासवर्जीय जातीत जरु-ा सवलती लाटज्याचा प्रयत्-ा इतर जातीजडू-ा होतां-ाा दिसतो. समाजात प्रतिष्ठा वरिष्ठांची व सवलती ज-िष्ठांच्या उपटज्यापर्यंत परिस्दिती जेलेली असते. तसेच ज-िष्ठ जातीमधील संपन्न वर्ज या सवलती आपल्या वर्जातील तळाजाळापर्यंत पाहोचू देत -ासल्यामुळे विजास अविरुध्द होतो. शिजजामुळे या स्दितीत परिवर्त-ा होज्याची शुभचि-हे दिसू-ा येत आहेत. ही जोष्टी जरी आहे. मंडळ आयोजासंबंधी असलेल्या वादात जातीय आधाराऐवजी आर्दिज आधार लावज्या संबंधी होजारा आज्रह बहुतांश जाती आयोजा-े ठरविलेल्या माजासवर्जीयांत समावेश जरज्याचे सरजारवर दबावतंत्र वापरु-ा हेतू साध्य जरज्याची भीती दाजविली जाते. जातवार सवलती जातिव्यवस्दोची भिंत अधिज मजबूत जरज्यात जारजीभूत ठरज्याचीही शक्यता वर्तविली आहे. अशा प्रजारे जाती व्यवस्दाा मजबूतीची जारजे व त्याचा समाजावर, अर्दाजारजावर व राजजारजावर होजारा अ-िष्ठ परिजाम दाजविला जात असतो, परंतु जातीव्यवस्दोचे समाजाच्या मा-ाजुटीवर बसलेले भूत जेवढे रंजवू-ा सांजितले जाते तेवढी त्याची भीती बाळजज्याचे जारज -ासते.

जातीव्यवस्दाा ही जांही विशीष्ट जालावधीत जबरदस्ती-े -ाष्ट जरता येजारी व्यवस्दाा -ााही. जीव-ाातील आजांजा आजि हितसंबंधाच्या पुर्ततेजरीता त्यास आधु-िजीजरजाची जासच धरावी लाजेल. विज्ञा-ा, तंत्रज्ञा-ा व आधु-िज वैचारिज अधिष्ठा-ा लाभत जेल्यास जातीय भिंती तडजल्या शिवाय राहजार -ााहीत. भारतात सर्व जातीवर वर्चस्व जाजवजारी एज जात जोजत्याही राज्यात जायम असलेली दिसत -ााही. जाती जातीत संपर्ज -ासेल तर तीव्र संघर्ष ि-र्माज होतो. परंतु राजजारजातील सहभाजामुळे त्यात बोदाटता येते. ज्रामीज पातळवरील तीव्रता शहर, जिल्हा, प्रांत व जेंद्रीय पातळीवर -ासते. विचार जार्य व -ेतृत्वात ि-श्चितच बदल होत जातो. उचित व जसबी -ेतृत्व सर्व जातीं-ाा एजत्र येऊ-ा आधु-िजतेजडे वाटचाल जरत असते. जात व राजजारजांचा संबंध दुहेरी स्वरुपाचा असतो. जातीचा जसा राजजारजांवर प्रभाव पडतो तसा राजजारजाचाही जातीवर प्रभाव पडतो. मोठ्या जातीत सत्ता स्पर्धेमुळे च्छेद जातात तर लहा-ा जाती एजत्र येत असतात. लोजशाही प्रज्रियेत -ाव-ावे -ेतृत्व उदयास येऊ-ा जु-या व्यवस्दोला जीळ बसते. वरिष्ठांचे वर्चस्व झुजारु-ा उपेजीत जातीमधू-ा -ेतृत्व ि-पजते. आज दलित व उपेजितांमध्ये तद-ुषंजिज -ाव्या जाजीवा ि-र्माज होत आहेत. सर्वां-ाा सर्व आजि बरोबरीचे स्दाा-ा प्राप्त होज्याची वाटचाल जाती व्यवस्दोत जायमची तिलांजली देऊ शजेल.

धर्म आजि राजजारज यांचे परस्परसंबंध जसे असावेत हा एज वादज्रस्त विषय आहे. भारतीय संविधा-ा आजि राज्यजर्ते यां-ी धर्मि-रपेज राज्याची संजल्प-ाा स्वीजारली असली, तरी धर्मि-रपेज राज्याच्या व्याज्येसंबंधी बरेच मतभेत आहेत. इंज्रजीमधील Secularism या शब्दाचे आपज धर्मि-रपेजता असे भाषांतर जरतो. इंज्रजी मधील Secular आजि Secularism यांच्या व्याज्या तपासल्या तर त्या सर्व व्याज्यांचा आशय धर्मि-रपेजता म्हजजे ‘इहवाद’ जिंवा ‘या जजाचे तत्वज्ञा-ा’ असा होतो. ऐहिज जीव-ााचा विचार राज्या-े जराव आजि पारलौजिज जीव-ााचा विचार धर्मा-े जरावा असा विचार या माजे आहे. पाश्चिमात्य देशात, ज्या जाळी राजसत्ता आजि धर्मसत्ता यांच्यात संघर्ष सुरु झ ााला, तेंव्हा धर्मसत्तेच्या विरोधात युरोपजंडात ही संजल्प-ाा ि-र्माज झाली. या तत्वावर आधारलेले पहिले संविधा-ा अमेरिजे-े ि-र्माज जेले असे मा-ाले जाते. त्याचा परिजाम जजातील इतर जाही राज्यपध्दतीवर झाला. या तत्वाला अपवाद जाही देशांचा मा-ाावा लाजेल. मुस्लीम देशांच्या, जाही इतर देशांच्या राज्यपध्दती ‘धर्मांवर आधारित राज्य’ (Theocratic State) या स्वरुपाच्या आहेत. अशा पध्दतीत त्या देशांचा प्रमुज धर्म ‘राष्ट्रीय धर्म’ असतो आजि इतर धर्मीयां-ाा सत्तेत स्दाा-ा -ासते. भारता-े जरी ‘धर्मि-रपेज’ राज्याची (Secular State) संजल्प-ाा स्वीजारली, तरी भारतीय स्वरुपात दो-ा प्रमुज घटज लजात ठेवावे लाजतात. पहिला घटज म्हजजे भारतीय संविधा-ाा-े राज्य आजि धर्म यां-ाा पूर्ज वेजळे जेले -ााही. त्यामुळे राज्याला धार्मिज जेत्रात हस्तजेप जरता येतो. दुसरा घटज म्हजजे धर्मि-रपेजतेची ‘इहवाद’ ही व्याज्या भारता-े -ा स्विजारता ‘सर्वधर्मसमभाव’ अशी व्याज्या स्वीजारली. त्यामुळे भारतीय संदर्भात Secularism ला वेजळा आशय प्राप्त झाला. तसे पाहिले तर आपल्याजडे Secularism च्या व्याज्येचे प्रयत्-ा झाले, पज सर्वभा-य व्याज्या झाली -ााही.

३ एप्रिल १९४८ या दिवशी घट-ाा परिषदेत सर्वप्रदाम Secularism ची भारतीय संदर्भात व्याज्या जाय असावी याबद्दल विचारवि-िमय झाला. पज मतभेद झाल्या-े संविधा-ाात सेक्युलर हा शब्द समाविष्ट जरज्यात आला -ााही. १९७६ साली झालेल्या संविधा-ा दुरुस्ती-े हा शब्द प्रास्ताविजेत समाविष्ट जरज्यात आला, पज व्याज्या जरज्यात आली -ााही. सर्वधर्मसमभाव असा अर्दा असलेले ४५ वे संविधा-ा दुरुस्ती विधेयज संसदेत संमत -ा झाल्या-े व्याज्या घट-ेत आली -ााही. हे विधेयज राज्यसभे-े फेटाळले. तरीही भारताच्या राजजीय समाजात धर्मि-रपेजता म्हजजे सर्वधर्मसमभाव हे रुढ झाले आजि सर्व धर्मां-ाा आपले वर्चस्व दाजविज्याची संधी मिळाली. परस्परविरोधी धर्म वर्चस्वाच्या भाव-ेतू-ाच १९४७ साली भारताचे विभाज-ा झाले. तशा प्रजारची परिस्दिती पु-हा ि-र्माज होज्याची शक्यता वाढल्या-े भारतासमोर पु-हा एजदा राष्ट्रीय एजात्मतेची समस्या ि-र्माज झाली. शेवटी जाती धर्माचा राजजारजावरील प्रभाव -ाष्ट जरवयाचा असल्यास सर्व बाजूं-ी त्यासाठी प्रामाजिज प्रयत्-ा व्हावयास पाहिजेत. सर्व राजजीय पजां-ी सर्वच पातळीवर आचारसंहिता तयार जरु-ा त्या आचार संहितेचे ि-ष्ठे-े पाल-ा जेले पाहिजे. ि-वडजूज आजि मंत्रीमंडळ समावेश या संदर्भात जातीचा विचार व धर्माचा -ा जरता योज्यता लजात घ्यायला हवी. प्रामुज्या-े शिजज, रोजजारांची योज्य संधी, राजजारज, आधु-िजीजरज, राहजीमा-ा, समृध्दी या सर्वच जेत्रात सर्वां-ाा समा-ा संधी मिळू-ा व्यक्तीविजास साधता येज्याची शाश्वती मिळाली जी लोजांची मा-ासिजता तयार होऊ-ा जाती-िष्ठ व धर्मि-िष्ठ राजजारज संपुष्टात येईल इच्च्छ असल्यास मार्ज सापडतो ज-ाता व राज्यजर्त्यांची इच्छा हाच यावरील उपाय आहे.